

PONDAL, O BARDO CÉLTICO

Ramón Villares

Chegamos (algúns de nós) desde Compostela ás terras da Ponte-ceso, á beira do río Anllóns, despois de atravesar as “esquivas gandra” de Bergantiños, convocados pola memoria do “bo bergantiñán” que foi Eduardo Pondal Abente. Cruzamos terras amadas, cantadas e mesmo glorificadas polo poeta en inmorredoiros versos, ecoando no noso maxín, ríos, pontes, castros e gándaras que tanto cativaron a ollada do viaxeiro Pondal, cando contento retornaba á súa morada da Ponte-ceso desde a cidade de Compostela, nos seus tempos de escolante, como o poeta lembra en versos do seu libro *Queixumes dos pinos*:

Cando eu era estudante
e ó doce albergue tornaba,
lento cruzando a cabalo
a fera terra de Xallas

Podemos imaxinar –guiados por Otero Pedrayo– aquelas viaxes do poeta, que “cruzaba d’cabalo” a ponte de Brandomil sobre o río Xallas, con “neve xuvenil na frente” e “cabelos negros” abaneados por un “vento carregado de falares antigos”, que “viña galoupando polas gandra” de Bergantiños (Otero 1931: 167). O cabaleiro, que tiña envexa da liberdade coa que vagaban os “feros corvos de Xallas”, tamén quería chegar axiña á casa patrucial e aos eidos que pisara desde a infancia e que nunca esqueceu na súa enteira vida. Porque o poeta tiña grande orgullo das súas orixes, destas terras de Bergantiños e do mar bravo de Malpica a Fisterra.

Eu non nacín en vila nen ciudade
Mas lonxe do seu ruído lisonxeiro
eu nacín cabo de pinal espeso
eu nacín na pequena Ponte-ceso

Ponte-ceso foi o seu fogar e o seu refuxio, familiar, sentimental e literario. Aquí naceu en casa fundada polo seu pai, retornado da América colonial, á beira dun peirao onde comezou a valerse ben traficando con grans e fariña, tal como se fose nas beiras do mar Negro ou nas cidades hanseáticas, pero a escala galega. Era Ponte-ceso “berce de aloumiños” e de malenconía, á beira dun río que ten algo de semellanza escocesa, desá “terra dos lagos que enche a sombra de Ossian”, que

diría o vello Murguía en nota necrolóxica (1933: 185). Na casa patrucial, Pondal escribiu moitos dos seus poemas, reclamando o favor das “inconstantes Musas”, cando a súa vida de “dandy” lle deixaba algo de vagar ou se privaba da compañía daqueles “rapaces rebertes, de tenro corpo lanzal/ que nunca me sairán da memoria”, que evoca nos *Queixumes*, como os seus amigos de mocidade.

Ponte-ceso foi tamén o epicentro dunha Terra da que o poeta se fixo dono literariamente, cuns lindeiros ben demarcados que, desde o mar aberto do Atlántico, non se estendían polo norte máis aló da cidade da Coruña, onde morou os anos de senectude, e polo leste ata Santiago de Compostela, onde pasou anos de mocidade universitaria, en precisa observación dun parente de seu en discurso académico de 1941 (López 1965). Nas terras de Bergantiños, o poeta puido ser esa figura solitaria amante das “horas indecisas” e dos lugares ermos, da “salvaxe compañía” das aves, do “pinal espeso” e do ruído do mar, onde só as andoriñas, que ao chegar preguntaban polo bardo, lle podían traer novas chegadas das terras meridionais...

Pero a infancia non dura sempre. “Bajo el cielo sombrío de una ciudad mitad convento, mitad iglesia” –en definición de Murguía nos *Precursores*– o poeta gastou anos como escolante en Compostela procurando licenza para a profesión de médico, que apenas exerceu. Tivo máis sorte na creación dunha comunidade de afectos que o acompañou de por vida, pois foi en Compostela onde coñeceu amigos entrañables, formados na tradición cultural romántica e na conciencia política provincialista da “xeración de 1846”, como foron o propio Murguía, Rosalía de Castro ou o malogrado Aurelio Aguirre. Estaban a se configurar como *Los precursores*, ese retrato en grupo, nin completo nin mesmo xusto (Barreiro 2012: 460 e ss.), escrito por Murguía como un axuste de contas xeracional, como o propio autor lle adianta en carta de 1882 ao seu amigo bergantiñán:

Mucho me he acordado de V. amigo Pondal. Su carta me decía algo de lo que por V. pasaba y pasa también por mí, al ver esta juventud irreverente que cree cimentar mejor su gloria sobre las ruinas de los que les hemos precedido y allanado el camino [...]. Le adelanto que el libro en cuestión lo compondrá una serie de biografías [...] para que al menos vean que los viejos nos defendemos y... que todavía valemos alguna cosa. (Ferreiro 1991: 104-105).

Certamente que valían, desde os tempos mozos, pois non esperaron a ter trinta anos para se dar a coñecer –e, alén diso, tampouco eran daquela tan vellos, que chegaron a ver morrer “mozos irreverentes” como Curros–. Eduardo Pondal e o seu amigo Aurelio Aguirre exerceron en Compostela, sendo escolantes universitarios, de líderes literarios e propagandistas políticos da idea provincialista de raíz progresista. Ambos comezaron a ser poetas, á moda dos vates do seu tempo,

pero con ánimo máis rompedor e cun claro compromiso social, nunha universidade que aínda mantiña un “vento de fronda” nunha cidade gobernada pola curia eclesial e pola “frialdade burguesa” das súas elites civís. Malia todo, naquel ambiente cultural e universitario que amaba tanto a poesía como a liberdade, nun afastado eco do andazo revolucionario que recorrera boa parte de Europa en 1848, desde París a Viena ou Nápoles, foi onde o poeta Pondal alcanzou notoriedade política e literaria ao participar no banquete democrático de Conxo, un “ágape patriótico” que xuntou a escolantes con artesáns, no que os primeiros serviron o xantar aos representantes dos gremios de “artes e oficios”. Un mundo ao revés, a criterio do cardeal García Cuesta, no que se incitaría á “loita do pobre contra o rico”...

Pondal naceu á vida pública galega como poeta na década máis centrosa do século XIX, primeiro en lingua castelá e, moi axiña, en lingua galega na que deu a lume as súas obras máis emblemáticas, desde *A Campana de Anllóns* ou *Queixumes dos pinos* ata *Os Eoas*, sempre demandado e nunca publicado en vida. A súa condición de escritor poético foi a única ocupación que, agás unha breve estadía como médico militar na Trubia asturiana, mantivo durante toda a súa vida. El foi poeta que traballou como un ourive os seus poemas, que refinou a linguaxe poética a partir dunha lingua de “escravos e ilotas” que “dos propios acentos tiveron vergoña”, para emparentala coa mellor tradición dos clásicos grecolatinos e das linguas romances europeas, nomeadamente do italiano e do portugués. El era, en atinada observación de Emilia Pardo Bazán, “el más instruído de los poetas gallegos” (Ferreiro 1991: 142). No bosquejo biográfico que Murguía traza de Pondal en *Los precursores*, define en breves trazos ao seu irmán de raza: “fue, es y será solo un poeta”. Para os seus contemporáneos era un poeta ou un bardo, nunca un escritor ou xornalista, nin menos un profesional liberal e tampouco un señor de Casa grande ou fidalga. Tivo a oportunidade familiar de ser un poeta e esta foi unha decisión tomada libremente. Como remacha o propio Murguía, talvez cunha miga de envexa amical no retrato do amigo (Murguía 1885: 131),

No tan solo quiso el cielo que fuese poeta, sino también que pudiese serlo.
Doble fortuna que tan pocos alcanzan...

Da súa obra poética non me é dado falar neste acto. Outras persoas hano facer con máis autoridade e sapiencia. Pero a obra e, sobre todo, o pensamento de Pondal está inzado de referencias, alén de literarias, tamén culturais e mesmo políticas. Porque el non foi un poeta intimista, refuxiado nunha torre de almafí. Desde o banquete de Conxo quixo conectar co Pobo e coa Terra, na procura dunha idea: “formar una patria”. Unha patria pensada sobre un fondo heroico e valente para

un pobo esquecido e vencido, que cumpría espertar do seu sono. Este propósito patriótico levou ao poeta a se converter, de forma deliberada, nun **bardo celta**, coma un daqueles que no seu maxín andarían polas terras de Bergantiños, tal que o bardo Toimil que parece un trasunto do mesmo Pondal:

Toimil, toma a túa harpa
ouh, bardo de nobre andar...

e canta o

esplendor dos pasados tempos
dos vagos días que foron
e que xa non volverán

O poeta non escondeu nunca a súa grande ambición literaria, de chegar a que “tal vez un día se envanezca de mí la patria mia”. El proclamábase bardo –palabra das máis recorrentes nos seus versos– e os ecos que recibía confirmábano claramente: “Adios, bardo insigne”, escribiu a Pardo Bazán en carta particular ao poeta en 1888, mentres que, de modo máis discreto, algo parecido lle dicía o seu parente José Valdés, a propósito de *Queixumes dos pinos*, no ano que saíu a lume este poemario:

a mi modo de ver los *queixumes* reflejan el carácter del bardo: ora cantando *cuitas*, ora pesaroso cantando amores, ora con enerxía evocando grandes recuerdos; mas siempre inspirado en las cosas, glorias y deseos de esta galaica tierra (Valdés 2005: 155).

Tempo andado, esta definición non minguou: “heroico bardo senlleiro” chámallo Otero Pedrayo, mentres que na canónica *Historia da literatura galega*, aínda discrepando, Carballo Calero dedica todo un capítulo ao “bardismo” pondaliano. No fin de contas, “pode ser bardo –diría Otero Pedrayo en discurso académico– todo o que sinta o decorrer da Galicia na hestórea” (Otero 1931: 147) e Pondal nunca se apartou desta pulsión historicista.

Non obstante, na súa concepción máis primixenia, que é a de ser un cantor de lendas e poemas populares, moitas veces transmitidos de forma oral, ser un bardo non lle acae de todo ben á figura e á obra poética de Pondal. Pero tamén sabemos, e cito palabras textuais, que “o triunfo da epopea ossianista en Europa foi feita baixo o duplo signo da emoción romántica e das aspiracións de liberdade” (Thiesse 1999: 43). Unha delgada liña une ossianismo con celtismo e con roman-tismo, ou o que é o mesmo, coa proposta de encontrar heroicos devanceiros para

moitos dos pobos europeos que, no século XIX, estaban tentando afirmar a súa condición nacional. E nesta tradición entran os bardos...

Designar os devanceiros ou ancestros, á moda francesa (*Nos ancêtres, les gaulles*) é o primeiro acto na vida das nacións modernas. Neste sentido, a relación amical e de lealdade que se trazou entre Pondal e Murguía foi tamén unha relación intelectual, na que cada un dos amigos cumpriu un deber. Murguía, indagando no pasado histórico de Galicia e Pondal, creando un repertorio épico sobre figuras do pasado para trazar un futuro. Isto é o que está presente na *Historia de Galicia* e nas sucesivas obras de Murguía e, desde logo, tamén abrolla a oito nos poemas pondalianos, nomeadamente nos contidos en *Queixumes dos pinos* e, dunha forma breve pero contundente, no texto “Os pinos” composto como letra do *Himno galego*.

Pero antes cómpre reparar algo no asunto do celtismo, como tema historiográfico e como inspiración literaria. A asunción das teses do celtismo por parte de Pondal forma parte do ambiente intelectual no que el se formou, o propio do historicismo provincialista no que era común acudir á lectura dalgúns libros procedentes de “ultraportos”, entre eles os poemas gaélicos de Ossian e o libro de Hersat de Villemarqué, que lle debeu emprestar Murguía (Dulin 1987: I, 20-21). Tamén foi obra da súa decisión persoal de construír un mundo poético cheo de heroes, en tempos nos que o paradigma da heroicidade non estaba aínda agochado polo manto do vitimario. Os heroes foron “os nobres celtas”, “os nosos antepasados”, evocados reiteradamente en versos, como Murguía o facía en prosa. Desde os anos sesenta do século XIX, en que abandona a súa profesión e se retira á morada familiar, hai referencias de que Pondal estaba a componse uns “Cantos célticos” e logo, no libro de *Queixumes dos pinos*, o celtismo abrolla a cachón en moitos dos seus versos: “harpa céltica”, “antigos celtas”, castaños que tamén son “celtas”, monumentos celtas como os dolmens e os “verdes castros”, heroes celtas, nomeadamente Breogán..., todo nos envolve na evocación dun bardo que debe denunciar a “servidume” da xente de Breogán e cantar o seu futuro:

Boandanza, saúde
 raza de Breogán
 teus gloriosos destinos
 certo, é doce agoirar:
 raza noble, anque ruda
 forte no soportar

Dixen antes que é moi delgada a liña que une ossianismo, celtismo e romanismo. Aconteceu en boa parte de Europa, desde o País de Gales até a Rusia dos tsares, onde se mesturaron en desigual taxa estes ingredientes. Un dos patriarcas

da Ilustración alemá e pai do romantismo europeo, Johan G. Herder, cando tivo lugar aquel “encontro do século” con outro nome maior, Goethe, levaba canda si os poemas de Ossian, que andaba a traducir para a súa noiva. Na Dalmacia e na Rusia foron descubertos manuscritos medievais sobre os que se constrúen “epopeas nacionais de tipo ossianesco”, imitando o procedemento –logo descuberto como fraudulento– do poeta escocés James Macpherson (Thiesse 1999: 44). O romantismo tivo moitas fontes das que manou auga. Pero unha das máis caudalosas foi claramente a de procedencia celta.

Con todo, o celtismo ten unha fasquía menos literaria e máis de procura de “antigüidades”. A súa orixe está na obra pioneira do abate Pezron –que era bretón– (1703), e logra a súa consolidación nos tempos revolucionarios e con Napoleón. Logo, historiadores románticos como Augustin Thierry apadriñaron esta corrente cultural como un recurso eficaz para explicar a fusión etnocultural de Francia, entre tradición galo-céltica e tradición romana. E de Francia, o celtismo chegou a España, primeiro a través de Cataluña e logo, nos primeiros tempos románticos, foi introducido en Galicia por Vereá y Aguiar, na súa *Historia de Galicia* (1838). Sería outro historiador, Manuel Murguía quen desenvolvese acadamente a tese do celtismo, como unha superior “demostración étnica” da nacionalidade galega.

Murguía realmente fai algo análogo a moitos historiadores románticos europeos da primeira metade do XIX, que é procurar o “bosco orixinario” das nacións, mediante a identificación dunha comunidade étnica de orixe, invariable no tempo, que é distinta ao resto da península e, polo mesmo, superior por dereito de conquista. Aquí está unha das innovacións de Murguía que, fronte a Vereá –que estimaba os celtas como nados en Galicia– considerou que “el celta es nuestro único, nuestro verdadero antepasado”, porque se fixo dono de Galicia como un “verdadero vencedor, esto es, por entero y para siempre” (Murguía 1888: I, 22). Alén diso, o celtismo engade dúas vantaxes nada desprezables:

- a) minimiza a influencia da conquista romana e da súa cultura, o que enlaza con todo o debate que sobre esta materia se realiza en Francia dende mediados do século XVIII e que se estende ata as obras de Fustel de Coulanges, de finais do século XIX. Canto maior sexa o legado celta, mesmo acrecentado coa posterior achega sueva, menor será a dependencia da tradición romana. No propio texto pondaliano ecoa este asunto:

Despois do duro combate
que o nobre celta Folgar
contra do esquivo romano
librou de Xallas o chan.

b) a procedencia centroeuropea dos celtas permite negar as influencias mesetarias de Castela na conformación da cultura antiga de Galicia. É algo parecido ó que ocorreu en Irlanda, onde “a norma era negar toda inmigración procedente de Gran Bretaña e non invocar máis que as relacións directas co continente”, para reforzar así a existencia dunha *comunidade atlántica* formada por Galicia, Armorica, Cornualles, Gales e Irlanda (Villares 2000: 174).

Se o celta se fixo dono de Galicia, o celtismo tamén se converteu no paradigma hexemónico para configurar unha idea forte da identidade galega. O triunfo de Murguía foi total, chegando a ter unha aceptación popular que remaneceu até a actualidade. Podería haber outras vías de construción dos devanceiros da patria. Culturas nacionais como a de Cataluña, por exemplo, fincaron moito máis sobre os tempos medievais que nos da protohistoria, só incorporados ao panteón histórico catalán nos tempos da Mancomunitat. Ese medievalismo tamén existiu claramente en Portugal e, desde logo, en Galicia. O historiador Vicetto, antigo amigo de Murguía, foi o creador dunha “simbólica galega” moi poderosa: loitas de cabaleiros e irmandiños, un berro inmorredoiro (*Deus fratresque Gallaeiae*) e un heroe, o “mariscal” Pardo de Cela, mitos todos eles que terían gran fortuna no pensamento nacionalista do século XX (Villares 2011: 11 e ss.).

Pero o atractivo do celtismo e a fortaleza intelectual e literaria de Murguía gañaron aquela batalla. No ano 1865, cando se publicaron as dúas *Historias de Galicia* debidas a Vicetto e a Murguía, xa estaba clara a situación, como advirte o propio Pondal en carta ao seu amigo historiador (Ferreiro 1991: 83-84):

Estoy leyendo las entregas que V. va publicando de la Historia de Galicia. Leo también las de Vicetto, pero el trabajo de V. está a tal distancia del de su competidor, que no hay término de comparación [...] El trabajo de V. lleva trazas de ser el mejor de su género que se haya escrito en Galicia (Esto sin adulación).

Nesta confrontación entre celtismo e medievalismo, resulta instrutivo comparar a recepción que o poemario *Queixumes dos pinos* ten en críticos literarios galegos e portugueses, a finais de 1886. Na recensión do galego J. A. Parga Sanjurjo gábase o libro por ter un “propósito de levantar el nivel moral de la región gallega y de restituírle aquella energía céltica que le era proverbial en otro tiempo”, mentres que o gran mestre portugués Theófilo Braga afirma que no libro “ha um muito de tradição trovadoresca e dos cantos populares” (Ferreiro 1991: 43 e 130).

O pensamento político de Pondal, debedor claramente da influencia de Murguía, tamén acolleu outras ideas-forza que non eran moi comúns no ámbito do rexionalismo galego finisecular. A carón do celtismo, poden atoparse nos versos pondalianos e, naturalmente, nos seus escritos epistolares e de ocasión,

constantes referencias aos “fillos do Luso”, isto é, a Portugal, cunha determinación que supera o “indeciso desdén” de que falou o propio Murguía. Tamén é evocada con frecuencia, como epopea (a tal sucede nos *Eoas*) e como destino da “prole galega”, unha América por veces chamada “Colombia” que actúa de imán atlantista. E, como chave que cerra o círculo, abrolla decote unha consideración de Galicia como lazo de unión ou “ligamento” coas comunidades iberoamericanas e, naturalmente, con Portugal. Todo forma parte dunha mesma idea: que Galicia é unha patria de pasado heroico, emparentada coas súas irmás da Celtia, pero con vocación atlántica e mariñeira. Pero é unha patria durmida, que debe espertar e loitar, combinando a “harpa céltica” coa “espada” de Esparta, como xa pensara un ilustre bretón, o vizconde de Chateaubriand e, case un século máis tarde, o lorenés Maurice Barrès.

No texto do Himno galego está condensado todo este pensamento. Alí está a forza da natureza da “costa verdecente”, a través da invocación aos “rumorosos” pinos para que falen. A resposta dos pinos é un canto á rudeza da raza celta, á terra na que esta vive e, sobre todo, ao caudillo Breogán, que foi o título primeiro que Pondal pensou para o texto “Os pinos”. O poeta dubidou entre pinos e Breogán, entre natureza e raza. Pero na escolla está a mensaxe: é a natureza, máis do que o mítico heroe Breogán, quen debe redimir o pobo. Cando Pascual Veiga lle solicita a Pondal un texto literario para un “himno regional” á maneira dunha “Marcha real ou Marsellesa”, o poeta confésase como un “obrero ha tiempo consagrado a la noble causa de la redención de nuestra tierra” (Ferreiro 2007: 105). Á moda palinxenésica que será tan común nos manifestos políticos do século XX, Pondal escribe un himno que, en realidade, é un canto á resurrección da patria, mediante un acto de redención.

O ideario de Pondal tivo máis acollida despois da súa morte que en vida. Nos tempos do rexionalismo tiña mensaxes algo crípticas e mesmo contraditorias, como se amosa na súa visión da guerra de Cuba. Posteriormente, o seu nome foi asociado a posicións políticas dabondo afastadas do que el persoalmente podería admitir, poño por caso, ter servido o seu nome para a máis relevante agrupación nacionalista, de tendencia arredista, fundada en toda a historia de Galicia. Foi en Buenos Aires, na década dos anos vinte do século pasado, como “Sociedade d’Arte Pondal”, que logo virou a “Sociedade Nazionalista Pondal”, fundada como tal en maio de 1930 (Núñez 1992: 268 e ss.).

Tamén daquela sería relido Pondal, en clave nacionalista, por ilustres membros da xeración Nós. Foron Otero Pedrayo e Vicente Risco os que se ocuparon do asunto no ano 1929, con motivo do ingreso do primeiro na Academia Galega e resposta do segundo. Otero evoca en Pondal a idea de “morte e resurrezón”, á que poucos anos despois dedicará o escritor de Trasalba un cumprido ensaio. É a idea de que Galicia consiste nun bosque que “recende a piñeiral do norte

ao sul”, sobre o que “decorren as figuras apaixonadas da traxedia humán”, nunha imaxe que lembra a indecisión do propio himno pondaliano. Pero o mellor ramo foi colocado polo breve discurso de Vicente Risco, quen definiu a Pondal como “o Profeta do pasado”, porque soñar os tempos pasados é soñar o futuro (Otero 1931: 147 e 215).

Fose ou non profeta do pasado, Pondal foi máis do que un precursor. Foi un clásico que deixou unha herdanza da que nos podemos sentir orgullosos, porque á patria que el cantou séguelle a faltar un futuro cadradeiro co seu heroico pasado, porque, e conclúo con palabras dos mestres da xeración Nós, “estar nas orixes é de fixo poñerse no futuro”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012): *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Dulin Bondue, Nicole (1987): *El granito y las luces. Relaciones entre las literaturas gallega y francesa en la época moderna*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Ferreiro Fernández, Manuel (1991): *Pondal: do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*. Santiago de Compostela: Edicións Laivento.
- (2007): *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego*. Santiago de Compostela: Librería Couceiro.
- López Abente, Gonzalo (1965): *A terra e a poesía de Pondal. Discurso presentado na sesión extraordinaria celebrada no Paraninfo da Universidade Literaria de Santiago de Compostela o 27 de xulio de 1941*. A Cruña: Real Academia Gallega.
- Murguía, Manuel (1885): *Los precursores*. Coruña: Latorre y Martínez, editores.
- (1888): *Galicia*. Barcelona: Daniel Cortezo y Cía.
- (1933): “Eduardo Pondal e a súa obra”, *Boletín de la Real Academia Gallega* 248, 184-192.
- Núñez Seixas, Xosé Manuel (1992): *O galeguismo en América, 1879-1936*. Sada: Edicións do Castro.
- Otero Pedrayo, Ramón (1931): *Romantismo, saudade, sentimento da raza e da terra en Pastor Díaz, Rosalía de Castro e Pondal. Discurso de ingreso na Academia Gallega coa contestada do académico Vicente Risco*. Santiago: Nós.
- Thiessse, Anne-Marie (1999): *La création des identités nationales. Europe XVIIe-XXe siècle*. Paris: Editions du Seuil.
- Valdés Hansen, Felipe (2005): *El Director General de Aduanas José Valdés Díaz (1854-1916). Del Ponteceso de los Pondal a la Paz de París*. Sada: Edicións do Castro.

Villares, Ramón (2000): “Gloire et déclin du celtisme dans l’histoire de la Galice”, en Carlos Serrano (dir.), *Nations en quête de passé. La péninsule ibérique (XIXe-XXe siècles)*. Paris: Presses de l’Université de Paris-Sorbonne.

————— (2011): “Castillos frente a castros. La edad media en la identidad nacional gallega”, *Historia Social* 69, 3-24.